

Anna Moner / Sebastià Carratalà. Solsida. La Plana baixa. Sèrie "Territori". 2007. Impressió digital i tècnica mixta sobre fusta. 16x21,5 cm.

APRIORISMES NACIONALISTES I RECERCA HISTÒRICA

EL CAS DE LA CARTOGRAFIA PORTOLANA

Ramon J. Pujades i Bataller

NATIONALIST PRECONCEPTIONS AND HISTORIC RESEARCH. PORTOLAN CHARTS.

THIS ARTICLE REFLECTS ON THE PROBLEMS ARISING FROM APPLYING POLITICAL BOUNDARIES IN WHICH THE CONTEMPORARY WORLD IS STRUCTURED TO HISTORICAL ANALYSIS, FOCUSING PARTICULARLY, AS AN ILLUSTRATIVE EXAMPLE, ON THE REALLY NEGATIVE CONSEQUENCES THAT IT HAS HAD ON THE HISTORIOGRAPHY OF PORTOLAN CHARTS.

Si hi ha un concepte polític que ha tingut una petjada profunda sobre totes les esferes de la societat contemporània occidental, és, sense cap mena de dubte, el d'estat-nació. Amb la Revolució Francesa s'inicià a Europa un procés de transformacions polítiques que acabà, més d'un segle després, amb la fi de la I Guerra Mundial. La lògica general d'aquells canvis era tan clara com poderosa: la desfeta definitiva de les darreres construccions estatals d'antic règim i de natura supranacional, i la substitució per un conjunt molt més ampli d'estats-nació de caràcter burgès. El motiu no era un altre –per molt que es volgués dissimular-lo amb una densa pàtina de patriotisme– que la voluntat de les noves elits econòmiques nascudes i crescudes al caliu de la revolució industrial de fer-se amb el control del poder polític, que necessitaven per tal de garantir la continuïtat pròspera dels seus interessos econòmics i socials. Una vegada encetat el camí, calia implicar en el procés la gran massa de població que habitava les diverses regions del continent, per a la qual cosa calia crear una consciència de pertinença a una determinada «nació». Per aquelles dates el referent bàsic popular continuava sent la comunitat local en la qual es vivia i de la qual, molt sovint, mai no se n'havien allunyat.

Com que el concepte de nació havia de justificar la nova entitat política estatal, calia crear uns mites col·lectius que servissin de referent comú per a tots

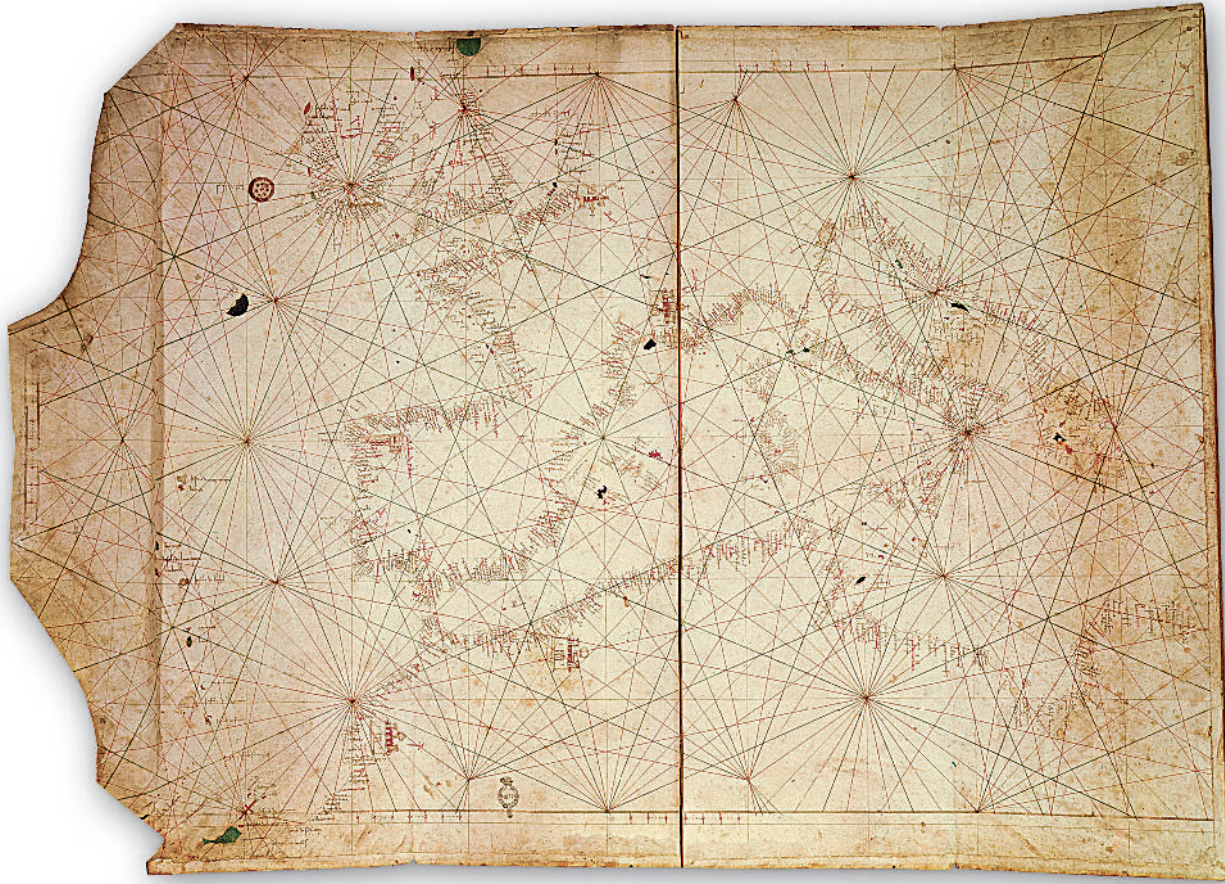
els seus ciutadans. Teòricament la idea d'una «nació» tendia a identificar-se amb una llengua i una cultura determinades, però l'heterogeneïtat lingüística i cultural dels territoris integrants dels nous estats demostrava la inviabilitat del principi (a final del segle XVIII, a França, el més centralitzat i homogeni dels actuals grans estats europeus, encara més de la meitat de la població no parlava francès). Calia cercar una alternativa mentre passaven els anys necessaris perquè el corró uniformador de l'escola anàs imposant els nous estàndards lingüístics i culturals i, entretant, era imprescindible una estructura mitològica nacional que donàs cohesió i justificació al projecte polític. I dita estructura l'havia de proporcionar la història!

Aquesta funció política assignada a la història no era nova. Ja feia molts segles que havia servit per lloar les glòries de les dinasties regnants i per fer propaganda de les virtuts dels sobirans. El que canviava era l'objecte d'estudi, que ara

havia de ser el «poble» o comunitat nacional, representat, això sí, no per les masses de camperols i menestrals, sinó pels seus personatges més il·lustres. Aquest gir implicava la necessitat d'acumular fonts històriques de procedències diverses que proporcionassen les dades dels nous discursos històrics nacionals, motiu pel qual foren creats els arxius i biblioteques centrals dels diferents estats. L'adjectiu «nacional» no manca mai en el nom d'aquestes institucions,

**«COM QUE EL CONCEPTE
DE NACIÓ HAVIA
DE JUSTIFICAR LA NOVA
ENTITAT POLÍTICA ESTATAL,
CALIA CREAR UNS MITES
COL·LECTIUS QUE SERVIREN
DE REFERENT COMÚ PER
A TOTS ELS SEUS CIUTADANS.»**

© Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze. Portolano 22.

Carta anònima catalana de la segona meitat del segle XIV.

i la raó deriva directament de la funció que se'ls assignava: la transformació del que fins aleshores havien estat les memòries específiques de diferents persones i institucions en la memòria nacional d'un poble.

D'aquesta manera, des dels inicis del segle XIX, els historiadors acotaren territorialment els seus estudis en funció de les fronteres dels nous estats nacionals i, fins i tot quan s'havia d'ampliar l'àmbit per tal d'incloure les «glòries» dels imperis dels segles anteriors, la perspectiva era absolutament metropolitana i essencialista. L'empenta de la nova dinàmica era tan intensa que fins i tot els historiadors de les nacions «frustrades», és a dir, d'aquelles que no havien aconseguit de constituir-se en estat independent, s'hi apuntaren i començaren a fer història dels territoris que aspiraven a veure constituïts en estat algun dia. La història esdevingué així una recerca i exaltació constant de «glòries nacionals» i tot allò que no era «gloriós» o que no atansava el «poble» en qüestió resta-

va en un lloc molt secundari. El preu que ha hagut de pagar el coneixement històric que tenim les societats contemporànies d'aquelles que ens van precedir ha estat terriblement alt, i és el que pretenc de mostrar en un cas que conec millor que d'altres per haver-m'hi dedicat específicament, el de la cartografia nàutica medieval.

■ LA POLÈMICA SOBRE LES CARTES PORTOLANES

Les cartes portolanes són uns mapes de la Mediterrània i l'Atlàntic nord-occidental que sorprenen fortament l'observador contemporani per la versemblança del seu disseny geogràfic a escala i, sovint també, per la qualitat i el luxe de la seua ornamentació. No és estrany, doncs, que despertassen ràpidament l'interès d'aquells recercadors insaciabls de «glòries nacionals» de què he estat parlant. Així, l'any 1844, el vescomte de Santarem presentava el seu *Atlas composé de mappes-mondes, de portulans et de car-*

**«LES CARTES PORTOLANES
SÓN UNS MAPES DE LA
MEDITERRÀNIA I L'ATLÀNTIC
NORD-OCCIDENTAL
QUE SORPRENEN PER
LA VERSEMBLANÇA DEL SEU
DISSENY GEOGRÀFIC
A ESCALA I PER
LA QUALITAT I EL LUXE DE
LA SEUA ORNAMENTACIÓ»**

Carta portolana de Batista Beccari, 1435.

tes hydrographiques et historiques...; el 1871, G. Uzielli i P. Amat di San Filippo publicaven a Roma una obra titulada *Studi bibliografici sulla storia della geografia in Italia*, que incloïa un volum amb el títol de *Mappamondi, carte nautiche, portolani ed altri monumenti cartografici specialmente italiani dei secoli XIII-XVII* i a París l'any 1883 presentava L. Delisle la *Choix de Documents Géographiques conservés à la Bibliothèque Nationale*. En seguiren molts més i, d'aquesta manera, els mal anomenats «portolans» començaren a formar part del repertori d'imatges recollides per les retines dels erudits de l'època, que no necessitaren molt de temps per adonar-se que en tota l'etapa medieval les úniques llengües vulgars usades per a copiar la toponímia i les llegendes de les cartes portolanes havien estat l'italià i el català. Només mancava l'espurna que encengués la flama de la discussió sobre quin del dos havia estat el poble inventor d'aquells mapes extraordinaris, i es presentà amb la publicació a Estocolm del *Periplus* de Nor-

denskiöld l'any 1897, que va colpir amb força perquè, sobre el fonament del seu càlcul de la unitat de longitud usada com a base per a la construcció de les cartes de navegar (que identifica amb el que ell anomena la «llegua espanyola»), l'autor afirmava que «*I no longer hesitate to declare that the normal-portolano is a Catalan work*». Aquesta frase ferí profundament l'orgull dels historiadors italians, convençuts, amb raó, de la primacia itàlica en la construcció de les cartes portolanes. La conseqüència fou la publicació d'un considerable nombre de treballs excessivament viciats

per la seua orientació cap a la defensa numantina de l'origen itàlic de la cartografia nàutica medieval que obtingueren una resposta igualment immoderada dels seus detractors.

Tret d'alguna remarcable excepció que tractà de mantenir una imatge de conjunt, com ara els *Die italienischen Portolane des Mittelalters* de K. Kretschmer (Berlín, 1909) o els *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti* de Youssouf Kamal (el Caire, 1926-1952), la major part

**«EL CAS PARTICULAR DE
LA CARTOGRAFIA
PORTOLANA SERVEIX
PER TAL D'IL·LUSTRAR
QUE ELS LÍMITS ESPACIALS
I TEMPORALS DELS
NOSTRES ESTUDIS
HISTÒRICS HAN DE VENIR
FIXATS PEL PROPÍ OBJECTE
D'ANÀLISI»**

© Biblioteca Civica e Guarnacciana de Volterra

Carta de Pere Rossell, datada l'any 1447, que porta per signatura «Carta Nàutica 1».

de la producció s'interessà només per les obres d'un bàndol. Si s'estudiava les de l'altre era amb la clara intenció de demostrar que copiaven les «bones» o que, almenys, no aportaven res més de particularment interessant. S'arribà a extrems tan absurds com discutir l'origen italià o català d'un autor a partir de la fonètica d'un cognom escrit amb tinta esvaïda; i el que és pitjor, es feia sense haver estudiat en profunditat el patró geogràfic i toponímic del seu autor, i sense adonar-se que per a la història de la cartografia portolana importava ben poc on hagués nascut un mestre. Allò realment fonamental era saber d'on procedien els coneixements que reflectia en els seus mapes i a qui els anava a transmetre. Encara ben entrada la segona meitat del segle XX, obres tan serioses com *La cartografia mallorquina* de J. Rey Pastor i E. García Camarero (Madrid, 1960) pretenien d'avançar en el coneixement de les cartes «espanyoles» sense dedicar una ratlla a l'anàlisi dels exemplars en llengua italiana. La conseqüència fou que calgué esperar fins als anys vuitanta perquè una obra de conjunt feta per un investigador britànic aliè a la lluita de bàndols aportàs un avanç important en la comprensió del fenomen dels orígens i difusió de la cartografia nàutica respecte de

la fita marcada pel citat clàssic de K. Kretschmer més de setanta anys abans. El treball de Tony Campbell, «Portolan Charts from Thirteenth Century to 1500» va demostrar fins a quin punt podia resultar castrant la perspectiva miop d'estudiar només la part de la producció que se suposava italiana o catalana perquè, com es podia esperar en un tipus d'obres que viatjaven quotidianament a bord dels vaixells, les influències entre els grans centres productors foren constants i molt intenses.

La meua continuació de la línia campbelliana o globalista de recerca en la matèria durant un bon grapat d'anys ha donat lloc a un extens estudi, actualment en premsa, que demostrarà que tota la cartografia nàutica medieval conservada enfonsa les arrels en la producció de l'àrea toscanoligur de les acaballes del segle XIII i dels inicis del segle XIV. Des d'allà, un emigrant anomenat Pietro Vesconte introduiria els patrons de fer cartes de navegar en la ciutat de Venècia; i un altre, Angelino Dulceti, els portaria a la ciutat de Mallorca. Ambdues ciutats esdevingueren així, junt amb Gènova, els grans nuclis de producció cartogràfica mediterrània de la baixa edat mitjana (i no per casualitat, atès que en algun d'aquests tres ports

ancoraven repetidament la pràctica totalitat de les naus medievals que es dedicaven al comerç marítim internacional). Sobre aquests fonaments anà evolucionant la cartografia portolana a cadascuna de les tres ciutats, tot barrejant les aportacions autòctones amb les influències de les innovacions que presentaven les cartes fetes als altres dos centres productors que anaven arribant a bord de les naus que feien escala. Així, a Venècia, els patrons vescontians foren actualitzats toponímicament en la segona meitat del segle XIV pels germans Pizzigano, que importaren també el patró decoratiu de les obres de model dulcetià produïdes a l'illa de Mallorca. Posteriorment, en els anys de la transició cap al segle XV, els vells patrons genovesos foren actualitzats dràsticament, per Francesco Beccari. Cartogràficament, homogeneïtzà l'escala de la representació de l'àrea atlàntica i corregí la ubicació d'algunes illes mediterrànies; toponímicament, incorporà part de les aportacions venecianes dels Pizzigano i enriqué considerablement la toponímia del litoral de la Corona d'Aragó arran de l'estada temporal que va fer a la ciutat de Barcelona; i ornamentalment, Beccari reintroduí el patró iconogràfic dulcetià (ja en la versió pròpia del taller de Cresques Abraham) en la cartografia genovesa. La major part de les millores que va aportar foren adoptades ràpidament tant a Venècia (F. Cesanis i G. Girolodi especialment) com a Mallorca (G. Vallseca i P. Rossell). Tanmateix, en els anys centrals del segle XV, sobre la influència beccariana, els mallorquins sobreposaren l'empremta veneciana de les obres de Girolodi, en una darrera volta d'aquesta troca imparable.

■ UNS LÍMITS TEMPORALS I ESPACIALS VARIABLES

L'avanç d'una recerca que deixa de banda els prejudicis nacionalistes amb l'afany d'aconseguir una visió més global del fenomen ha demostrat així el que els mateixos cartògrafs medievals ja proclamaven sense cap tipus de prevenció. Quan Opicino de Canistris anunciava el seu *mappa maris navigabilis secundum Januenses et Maioricenses*; i Francesco Beccari esmentava l'autoritat dels mestres *Catalani, Veneti, Januenses quam alii qui cartas navigandi fecerunt temporibus retroactis*, estaven reconeixent obertament aquest caràcter mediterrani i supranacional de la tècnica cartogràfica. Com que a ells no els calia fabricar

mites nacionals que justificaren construccions polítiques, tampoc no tenien problemes per a reconèixer el que a totes llums era evident.

Amb aquest resum precipitat, al qual em força la brevetat de l'article, només he pretès posar de relleu com de negativa i empobridora acaba sent l'aplicació dels apriorismes espacials i temporals derivats de l'organització política i de l'estructuració acadèmica del món contemporani a l'anàlisi històrica de les societats passades. Difícilment s'hagués pogut descobrir aquesta atapeïda teranyina d'influències recíproques estudiant només les cartes escrites en llengua catalana o analitzant només les obres més antigues amb un criteri de col·leccionista. El cas particular de la cartografia portolana serveix així per tal d'il·lustrar que, si aspirem realment a entendre alguna cosa, els límits espacials i temporals dels nostres estudis històrics han de venir fixats pel propi objecte d'anàlisi. No poden ser altres majors o menors que els de l'àrea i la cronologia de la seua existència, i s'han de reforçar

amb les torres de la contextualització en la resta d'esferes del sistema social, econòmic i cultural que permeté desenvolupar-los, perquè les nostres hipòtesis i teories hauran d'encaixar amb tot el que es coneix sobre la resta d'àmbits perquè puguin resultar versemblants. Els estudis amb un microenfocament localista o regionalista poden ser molt enriquidors quan es fan com a anàlisis microscòpiques

d'un fenomen o procés general; amb molta facilitat acaben esdevenint, però, més soroll que informació (quan no es degraden ja en pura verborrea xovinista i patrioteria) per oblit o desconeixement dels contextos en què s'han d'incardinar. Cal, doncs, major ambició i menys esmicolament en l'orientació de les recerques, si de veres pretenem d'escriure història, entenent com a tal aquell vell gènere literari que reflexiona sobre el passat amb la intenció manifesta de fer més entenedor el món en què vivim. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CAMPBELL, T., 1987. «Portolan charts from thirteenth century to 1500». In HARLEY, J. B. i D. WOODWARD (eds.). *The history of cartography. Cartography in prehistoric, ancient and medieval Europe and the Mediterranean. Vol I.* University Chicago Press. Chicago-Londres.
- CANISTRIS, O. de., 1334-1335. «Descriptio Ecclesiasticae Hierarchiae». In ALMAGIÀ, R., 1944-1955. *Monumenta Cartographica Vaticana.* Biblioteca Apostolica Vaticana. Ciutat del Vaticà.

Ramon J. Pujades i Bataller. Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona.